

مجازات‌های جایگزین حبس در رویه قضایی جمهوری اسلامی ایران و راهکارهای اجرایی آن

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۱۰/۲۲

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۲/۱۸

چکیده رضا دلفانی^۱مسعود قاسمی^۲یزدان نصرتی^۳

اعمال مجازات زندان، با هدف جلوگیری از جرم و اصلاح مجرم از سوی مراجع قانونی باعث تشدید بحران تورم در جمعیت کیفری شده است. از اینرو، رویکرد نوینی در مقوله زندان و زندانبانی از سوی نظام عدالت کیفری ایران با تصویب قوانین به روزتر پاپریزی گردید و استفاده از مجازات‌های جایگزین حبس در دستور کار قرار گرفت، چنانکه قانونگذار ایران به پیروی از سیاست‌های سایر کشورها، تقریباً ۵ درصد از کتاب قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ را به اینگونه مجازات‌ها اختصاص داده است. حال باید مشخص شود مهم‌ترین موانع اعمال و اجرای مجازات‌های جایگزین حبس در محاکم کیفری ایران کدام است؟ به نظر می‌رسد مهم‌ترین موانع اعمال و اجرای مجازات‌های جایگزین حبس، عدم اعتقاد قضات به این مجازات‌ها؛ فرهنگ حبس گرای آنان و ناکارآمدی آیین نامه اجرایی جایگزین‌ها است. به هر حال، تجزیه و تحلیل آراء صادره بیانگر این امر است که قضات از بین انواع جایگزین‌های حبس علاقه بیشتری به اعمال کیفر جزای نقدی دارند. به نظر می‌رسد که دیدگاه‌های قضایی به سمت مجازات‌های جایگزین نوین از جمله دوره مراقبت، خدمات عام المنفعه، جزای نقدی روزانه، نظام نیمه آزادی و تعویق صدور حکم بیشتر جلب شود.

واژگان کلیدی:

حبس، مجازات جایگزین حبس، رویه قضایی ایران، تناسب جرم و مجازات.

مقدمه و بیان مسئله

^۱. دانشجوی دکتری حقوق جزا و جرم‌شناسی، واحد کرمانشاه، دانشگاه آزاد اسلامی، کرمانشاه، ایران.

^۲. استادیار گروه حقوق، واحد کرمانشاه، دانشگاه آزاد اسلامی، کرمانشاه، ایران. (نویسنده مسئول). md.ghasemi@iauksh.ac.ir

^۳. استادیار گروه حقوق، واحد کرمانشاه، دانشگاه آزاد اسلامی، کرمانشاه، ایران.

بزه و بزهکاری محصول زندگی اجتماعی انسان است که از ابتدای تشکیل جوامع انسانی، گریبانگیر جوامع شده است. آن چه پیوسته ذهن سیاستگذاران جامعه را به خود مشغول ساخته، شیوه و نحوه مقابله با جرم است، در واقع دستیابی به راه حل و تدبیری مناسب که از توان بازدارندگی کافی برخوردار باشد و بتواند از بازگشت مجدد بزهکار به حوزه ارتکاب جرم ممانعت کند، از اهداف کلان هر نظام حقوقی شمرده می‌شود، تأکید بر «زندان» در سیاستگذاری مجازات‌ها، آثار و نتایج خاصی پدید آورده که مهم‌ترین آن، تورم جمعیت کیفری و رشد جمعیت زندانیان است، بی‌تردید یکی از مهم‌ترین علل افزایش جمعیت کیفری زندان‌ها را باید در نوع سیاست جنایی، بینش و نظر حاکم بر عرصه‌های تقنینی، قضایی و اجرایی جستجو کرد. پیامدهای منفی مجازات زندان، تردید در نقش اصلاحی و بازپرورانه آن، تعارض با اصل شخصی بودن مجازات‌ها و تحمیل هزینه‌های هنگفت مالی و انسانی بر جامعه، ضرورت طرح اندیشه «حبس زدایی و کاهش جمعیت زندان‌ها» را ایجاد کرده است، طرح «ساماندهی زندانیان و کاهش جمعیت کیفری زندان» مبتنی بر همین اندیشه مشتمل بر ۳۳ ماده در تاریخ ۱۳۹۶/۹/۱ در مجلس شورای اسلامی اعلام وصول شده است.

کاهش جمعیت کیفری زندان‌ها به عنوان یکی از سیاست‌های کلان طی یک دهه اخیر همواره مورد تأکید بوده است و بر همین اساس نیز اقدامات و سازوکارهای تقنینی قابل توجهی در قوانین مربوطه از جمله قانون مجازات اسلامی (۱۳۹۲) و قانون آیین دادرسی کیفری (۱۳۹۲) صورت گرفته است. در واقع می‌توان گفت یکی از مهم‌ترین محورهایی که قانون مجازات اسلامی و همچنین قانون آیین دادرسی کیفری براساس آن مورد اصلاح قرار گرفته اند ملاحظه سیاست حبس زدایی بوده است.

از طرفی قانون کاهش مجازات حبس تعزیری مشتمل بر پانزده ماده در تاریخ ۱۳۹۹/۲/۲۳ توسط مجلس شورای اسلامی تصویب شد و در تاریخ ۱۳۹۹/۳/۷ به تأیید شورای نگهبان رسید. این قانون در تاریخ ۱۳۹۹/۳/۲۶ در روزنامه رسمی به شماره ۲۱۹۱۶ منتشر شد و از تاریخ ۱۳۹۹/۴/۱۱ لازم‌الاجرا است. این قانون هم از جهت قواعد آیین دادرسی کیفری و هم از جهت حقوق جزای عمومی و همچنین از جنبه حقوق جزای اختصاصی حاوی مقررات جدیدی است. ارزیابی آن می‌تواند از دو جنبه عملی و نظری موضوع بحث باشد، ارزیابی نخست یعنی هدفی که قانون‌گذار از ایجاد این تغییرات داشته است (کاستن از جمعیت کیفری) باید در یک فرایند نتیجه محور پس از گذشت مدت زمان معقولی از اجرایی شدن آن صورت گیرد؛ اما در بعد نظری این تغییرات می‌تواند دست مایه پژوهش‌های بنیادی باشد. در این مقاله به راهکارهای اعمال مجازات جایگزین حبس بر مبنای راهکار قضایی و اجرایی را مورد بحث قرار خواهیم داد.

۱- مجازات‌های جایگزین حبس و انواع آن

۱-۱- مجازات‌های جایگزین حبس

در واژه نامه جرم شناسی، جایگزین‌های حبس^۴ در حوزه عدالت کیفری این گونه تعریف شده است: «مجازات‌هایی است که توسط دادگاه کیفری در مورد متخلفین اجرا می‌شود که شامل اشکال مختلفی از توبیخ، جریمه های مالی، نظارت بر مجرم و کار بدون مزد و غیره است که در اغلب موارد، جایگزین مجازات حبس می‌شود» (پرچمی و درخشان، ۱۳۹۹: ۳۶) در ماده ۶۴ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲، مجازات های جایگزین حبس عبارت از دوره مراقبت، خدمات عمومی رایگان، جزای نقدی، جزای نقدی روزانه و محرومیت از حقوق اجتماعی است که با ملاحظه نوع جرم و کیفیت ارتکاب آن، آثار ناشی از جرم، سن، مهارت، وضعیت، شخصیت و سابقه مجرم، وضعیت بزه دیده و سایر اوضاع و احوال، تعیین و اجرا می‌شود.

هدف از اجرای این مجازات‌ها، بازگرداندن مجرم به جامعه و اجرای مجازات در زمان حضور مجرم در جامعه می‌باشد. اجرای این مجازات ها نیازمند پذیرش عمومی آن می‌باشد. اگر اعضای جامعه از این طرح حمایت کنند، میزان اعتماد به نفس و تعهد مجرمین افزایش یافته و عدالت کیفری برقرار می‌گردد (اوزنور، ۱۹۸۸: ۶).

اجرای مجازات‌های جایگزین، کارکردهای مثبتی دارد که در صورت اعمال صحیح آن، دستیابی به آن‌ها محقق خواهد شد. از جمله اهداف اجرای این مجازات‌ها، کاهش جمعیت کیفری حبس و صرفه جویی در هزینه ها می‌باشد زیرا مجازات‌های اجتماعی با توجه به منابع و هزینه های عمومی بسیار اقتصادی و مقرون به صرفه است. مجازات های جایگزین نه تنها باعث جلوگیری از افزایش جمعیت کیفری حبس می‌شود، بلکه حتی در برخی موارد مانند خدمات اجتماع محور و جزای نقدی روزانه، دارای بار مثبت مالی برای جامعه و دولت است. (پرچمی و درخشان، ۱۳۹۹: ۳۶).

مجازات‌های جایگزین حبس در سال‌های اخیر اکثر نظام های پاسخگو به جرم تلاش دارند تا با اتخاذ تدابیر درمان مدار زمینه اصلاح مجرمان و بازگشت آن‌ها به جامعه را فراهم سازند و تا حد امکان با فاصله گرفتن از حقوق تنبیهی از حذف و یا طرد بزهکار جلوگیری کنند. در این راستا، سیاست اصلاح و درمان بزهکار در صدد است تا از مجرای حفظ و نگهداری مجرم در جامعه و تحت نگهداری قرار دادن او، سیاست حذف و طرد مجرم از جامعه را کنار بگذارد. به نظر بسیاری از جرم شناسان، هر نظام حقوقی‌ای که این راهبرد را بیشتر و عمیق تر پیگیری و اعمال کند، دستاوردهای آن معقول تر، انسانی تر و کارآمدتر خواهد بود. اما پژوهش‌ها بیانگر این موضوع هستند که زندان یکی از گسترده‌ترین مجازات‌ها، توفیق چندان در اصلاح و بازپروری زندانیان نداشته است. جرم زا بودن محیط زندان، هزینه اقتصادی زندان، مشکلات بهداشتی و روانی موجود در آن و ... باعث بروز انتقادات شدیدی نسبت به این مجازات شده است، به طوری که حتی موافقان آن را دچار تردید کرده و در نهایت به واکنش واداشته است. یکی از مهم‌ترین واکنش‌هایی که نسبت به این اعتراضات صورت گرفته است، پیشنهاد استفاده از جایگزین های مجازات حبس و اجتناب از آن، مگر هم چون آخرین حربه بوده است. (الهی و احسان پور، ۱۳۹۵: ۲۴۷).

به نظر می‌رسد توسل به مجازات های جایگزین حبس ممکن است موجب کاهش جمعیت کیفری زندان ها، کاهش هزینه‌های اقتصادی، جلوگیری از فروپاشی خانواده زندانی، استفاده از عوامل مؤثر بر صدور مجازات‌های جایگزین حبس نیروی کار مجرم در

^۴.alternative to prison

جامعه، جبران خسارت بزه دیده و رویکرد انسانی و کرامت مدار نسبت به بزه‌کار شود. (غلامی و ملکی، ۱۳۹۴: ۱۶۶) با این اوصاف باید توجه نمود که هدف از توسل به مجازات‌های جایگزین صرف تقلیل جمعیت کیفری و افزایش آمار خروجی زندانها نیست، بلکه اهداف دیگری نظیر اجتناب از ایراد برچسب مجرمانه به برخی شهروندان و مجرمین اتفاقی و غیر عمدی و بویژه بیدار کردن حس مسئولیت پذیری آنان، مشارکت جامعه مدنی و جبران خسارت وارده به بزه دیدگان از اهم اهداف مجازات‌های جایگزین است. به همین سبب اعمال تدابیر جایگزین به صورت یکسان برای تمامی بزه‌کاران و بی توجه به خصوصیات فردی و شخصیتی و نوع جرائم ارتكابی ایشان، نمی‌تواند برای هر مجرمی کارآمد باشد.

در نتیجه این تغییر راهبردی در حوزه مجازات‌ها، مفهوم جایگزین‌های حبس به ادبیات علمی حقوق کیفری افزوده شد. در تعریف این نوع از مجازات‌ها باید گفت: مجازات‌های جایگزین حبس مجموعه‌ای از راهکارها و ضمانت‌اجراهای کیفری با ماهیت و ساختار معمولاً اجتماع محور هستند که به منظور اجتناب از تعیین و اعمال مجازات حبس برای آن دسته از مجرمان که اعمال مجازات حبس و نگهداری در زندان برای آنان و جامعه خطرناک، نامفید و ناضروری است بکار گرفته می‌شود. به بیانی دیگر جایگزین‌های کیفری سالب آزادی بدیل‌هایی هستند که یا در دادنامه کیفری یا پس از صدور حکم (در زمان اجرای مجازات) مطرح می‌شوند. با این اوصاف بدیل‌هایی مورد بحث است که قاضی در زمان صدور حکم، حق انتخاب بین اعزام محکوم به زندان و حق انتخاب نسبت به باقی‌گذارن زندانی در زندان و خارج کردن او از حبس را دارد. (خاکساری و غلامی، ۱۳۹۸: ۱۹).

مجازات‌های جایگزین حبس در قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ حاصل تلاشی است که از سال ۱۳۷۹ به همت مدیران قوه قضائیه و جمعی از دانشگاهیان جهت تدوین لایحه قانونی مجازات‌های اجتماعی آغاز گردید. هر چند تهیه کنندگان متن اولیه، مجازات‌های اجتماعی را در قالب لایحه‌ای مستقل با عنوان لایحه قانونی مجازات‌های اجتماعی، پیشنهاد کرده بودند (نجفی ابرند آبادی، ۱۳۸۶: ۱۰۹-۱۲۷) و همواره از اطلاق عنوان «مجازات‌های جایگزین زندان» به این مجازات‌ها بر حذر بودند، اما متأسفانه فرآیند پر پیچ و خم تصویب آن هم به عنوان فصلی از قانون مجازات اسلامی و نه به عنوان قانونی مستقل، و با توجه به اظهار نظرهای افرادی با دغدغه‌های سیاسی و اجرایی که غالباً با دید ابزاری به آن لایحه نگرستند، آخر الامر منجر به تغییرات زیادی در مواد لایحه شد و متأسفانه نهایتاً به عنوان فصل نهم قانون مجازات اسلامی تصویب شد.

البته انتخاب عنوان «مجازات‌های جایگزین حبس» برای فصل مذکور، امری اتفاقی نبوده است. زیرا لایحه مجازات‌های اجتماعی وقتی به مجلس راه یافت، کلیات آن با عنوان «لایحه قانون مجازات‌های اجتماعی جایگزین زندان» به تصویب رسید و به این ترتیب، با پسوندی که به عنوان لایحه افزوده شد، پرده از هدف اصلی آن برداشته شد. نهایتاً وقتی مواد لایحه مذکور به فصل نهم لایحه قانون مجازات اسلامی انتقال یافت، عنوان «مجازات‌های جایگزین حبس» برای آن فصل برگزیده شد.

در لایحه قانونی مجازات‌های اجتماعی، چهار نوع مجازات دوره مراقبت، خدمات عمومی، جزای نقدی روزانه و محرومیت از حقوق اجتماعی پیش بینی شده بود. اما در قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ جزای نقدی نیز به انواع مجازات‌های جایگزین حبس افزوده شده و این تعداد به پنج نوع رسیده است.

۲-۱- انواع مجازات‌های جایگزین حبس

انواع مجازات‌های جایگزین حبس شامل: دوره‌ی مراقبت، خدمات عمومی رایگان، جزای نقدی، جزای نقدی روزانه و محرومیت از حقوق اجتماعی که در این بخش بیشتر آشنا خواهیم شد. در صورت گذشت شاکی، وجود جهات تخفیف با در نظر گرفتن نکاتی تعیین و اجرا می‌شود که این نکات از این قرارند: ملاحظه‌ی نوع جرم و کیفیت ارتکاب آن، آثار ناشی از ارتکاب جرم، سن، مهارت، وضعیت، شخصیت، سابقه‌ی مجرم، وضعیت بزه‌دیده و سایر اوضاع و احوال موجود.

۱-۲-۱- مجازات‌های جایگزین سنتی حبس

منظور از گونه سنتی جایگزین حبس، آن مجازات‌هایی است که از ابتدای قانونگذاری در نظام عدالت کیفری ایران به منظور کاهش جمعیت زندان و اجتناب از آثار زیانبار آن در نظر گرفته شده است و همچنان نیز در نظام قضایی از اعتبار برخوردار است. این مجازات‌ها شامل: جزای نقدی، تعلیق اجرای مجازات و آزادی مشروط.

جزای نقدی، نمونه واقعی از گونه‌های سنتی جایگزین کیفر حبس در معنای خاص است که همچنان نیز مرسوم است. در نظام سنتی، تعلیق اجرای مجازات و آزادی مشروط قابل بحث است که آیا می‌توان این دو را از تدابیر جایگزین مجازات حبس در معنای حقیقت کلمه در نظر گرفت یا خیر!

تعلیق اجرای مجازات، از آورده‌های مکتب تحقیقی است که محکوم علیه به موجب آن از اجرای کیفری به ویژه کیفر حبس و شرایط نامناسب آن رهایی می‌یابد. (حاجی تبار فیروزجانی، ۱۳۸۷: ۵۲) این مجازات در واقع از به تاخیر انداختن اجرای مجازات‌های ناشی از محکومیت‌های تغزیری و بازدارنده توسط دادگاه صادر کننده حکم محکومیت قطعی، بمنظور اصلاح و تربیت مجرم و در نتیجه بازگشت وی به زندگی عادی در جامعه است (غلامی، ۱۳۹۸: ۲۶). تعلیق مراقبتی در حال حاضر، تنها یک مجازات نیست، بلکه چارچوبی برای اصلاح و تربیت جامعه، متضمن تلفیق محکومیت و درجه بندی بر حسب شدت جرم با شرایط مجرم است (آقایی نیا، ۱۳۷۶: ۶۹). این تعلیق ممکن است به شکل ساده یا مراقبتی باشد. تعلیق مراقبتی در مقیاس امروزی آن بر پایه‌ها و مبانی فلسفه باز پروری، بازدارندگی و عدالت استوار گردیده است (چامپیون، ۱۹۸۸: ۴۰).

در قانون مجازات اسلامی مصوب سال ۱۳۹۲، قانونگذار مواد ۴۶ تا ۵۴ را به تعلیق اجرای مجازات اختصاص داده است. آزادی مشروط ارفاقی است که قبل از اتمام مدت مقرر مجازات حبس توسط دادگاه صادر کننده حکم به محکوم اعطا شده و نمایانگر توجه خاص قانونگذار به اصلاح و درمان و بازسازی اجتماعی او است. (حاجی تبار فیروزجایی، ۱۳۸۷: ۷۱) در واقع، آزادی مشروط فرصتی است که پیش از پایان دوره محکومیت به محکوم در بند داده میشود تا در طول مدتی که دادگاه تعیین میکند چنانچه از خود رفتاری پسندیده نشان دهد و دبستورات دادگاه را بموقع اجرا کند، از آزادی مطلق برخوردار شود (اردبیلی، ۱۳۹۲: ۲۴۸) و از محیط جرم زای زندان و ارتباط با بزهکاران حرفه‌ای در بند، در امان باشد. آزادی مشروط نوعی ارفاق است که به کلیه زندانیان اعم از بانوان و آقایان و همچنین با هر سن و سالی در صورت داشتن شرایط لازمه تعلق می‌گیرد. قانون مجازات اسلامی در فصل هشتم در خصوص نظام آزادی مشروط از ماده ۵۸ الی ۶۳ اشاره دارد و شرایط اعطای آزادی را به طور کامل بیان نموده است. آزادی

مشروط شامل کلیه حبس های تعزیری و حتی حدی است چراکه ملاک اعطای آزادی مشروط ، قابلیت استحقاق مجرم است و فرقی ندارد که حبس از چه نوع باشد. تعدد جرم نیز مانع استفاده از آزادی مشروط نیست.

۱-۲-۲- مجازاتهای جایگزین نوین حبس

مجازاتهای نوین ، در دهه های اخیر از سوی کشورهای مختلف دنیا مطرح و مورد استقبال قرار گرفته است لذا در قوانین ایران نیز به این موضوع پذیرفته شده و مدنظر قرار گرفته است. از جمله این دسته ، مجازات محرومیت از حقوق اجتماعی ، دوره مراقبت (تعلیق مراقبت) ، کیفر نقدی روزانه ، خدمات عمومی اجتماعی ، تعویق صدور حکم ، نظام نیمه آزادی و نظارت الکترونیکی است که به هریک خواهیم پرداخت.

- دوره مراقبت، در جرایم تعزیری درجه سه تا هشت دادگاه می تواند در صورت وجود شرایط مقرر برای تعویق صدور حکم، اجرای تمام یا قسمتی از مجازات را از یک تا پنج سال معلق نماید. دادستان یا قاضی اجرای احکام کیفری نیز پس از اجرای یک سوم مجازات می تواند از دادگاه صادرکننده حکم قطعی، تقاضای تعلیق نماید. همچنین محکوم می تواند پس از تحمل یک سوم مجازات، در صورت دارا بودن شرایط قانونی، از طریق دادستان یا قاضی اجرای احکام کیفری تقاضای تعلیق نماید.
- محرومیت از حقوق اجتماعی نوعی منع قانونی است که شخص بموجب آن صلاحیت و شایستگی اعمال حقوق خودش را از دست میدهد و حال حاضر، یکی از روشهای نوین مجازاتهای مورد نظر برخی کشورها است که به کار گرفته میشود. این مجازات محدود کننده آزادی و سلب حقوق شغلی و محرومیت از خدمات عمومی می شود (ابوالحمد، ۱۳۵۱: ۶). این مجازات تابع اصول حاکم بر مجازاتها است و از اهدافی مانند پیشگیری از جرم، اصلاح و بازپروری مجرم ، رعایت اصل فردی کردن مجازاتها و اجتناب از مجازات حبس پیروی میکند.
- تعویق در واقع به تأخیر انداختن صدور حکم است و دادگاه میتواند با وجود شرایط مقرر در قانون، صدور حکم متهمان را به تأخیر اندازد و از آنها ضمانت حسن رفتار در یک مدت معین را مطالبه کند. اگر در مدت تعیین شده از متهم یا متهمین رفتار مثبت و برخلاف اخلاق مواجه نشد، قاضی به طور قطعی از محکومیت آنان خودداری میکند، اما اگر قصوری از وی ملاحظه شد و برخلاف توافق سر زند، قاضی اقدام به صدور محکومیت خواهد کرد.
- در نظام نیمه آزادی، براساس ماده ۵۶ قانون مجازات اسلامی ، محکوم علیه در زمان اجرای حکم حبس ، میتواند فعالیتهای حرفه ای، آموزشی یا حرفه آموزی درمانی و به مانند آن را در خارج از زندان انجام دهد که اجرای آن با نظارت مراکز نیمه آزادی است که در سازمان زندانها و اقدامات تأمینی و تربیتی است. در اجرای این مجازات ، رضایت محکوم علیه اخذ میگردد. طرح نظارت الکترونیکی به موجب ماده ۶۲ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ برای جرائم تعزیری از درجه ۵ تا درجه ۸ ، پیش بینی شده است. قاضی میتواند در صورت وجود شرایط مقرر شده در قانون در تعویق مراقبتی ، محکوم به حبس را با رضایت وی در محدوده مکانی مشخص تحت نظارت سامانه الکترونیکی قرار دهد. نحوه نظارت بر محکومین، از طریق «ج.پی.اس» و توسط سیستم مانیتورینگ در تهران انجام میشود و به زندانی هشدارهای لازم داده میشود و اگر زندانی به هشدارها اعتنایی نکند، به قاضی صادره کننده حکم اعلام می گردد تا اقدامات لازمه را درخصوص وی اتخاذ نماید. جهت اجرای محکومیت

نظارت الکترونیکی، آیین نامه اجرایی مراقبت های الکترونیکی مصوب ۱۳۹۷ با ۲۸ ماده و ۵ تبصره از سوی قوه مقننه تصویب و به مرحله اجرا قرار گرفت.

- در خدمات عمومی رایگان، انجام کارهای اجباری و خدمات عام المنفعه حالا به عنوان یکی از مجازات های جایگزین حبس برای مجرمان در حال اجرا است. مجازات های جایگزین حبس و انجام خدمات عام المنفعه شاید مهمترین دستاورد قانون جدید مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ بود که با تصویب آیین نامه اجرایی آن در شهریور ۹۳ روند جدی تری به خود گرفت.
- جزای نقدی، در بعضی از موارد می توان با تبدیل حبس به جزای نقدی از رفتن به زندان جلوگیری کرد. با توجه به نظر حقوقدانان شرایط خاصی برای تبدیل حبس به جزای نقدی وجود دارد. بسیاری از افراد که جرمی متحمل شده اند تصور می کنند که با هر میزان جرم می توانند نسبت به تبدیل حبس به جزای نقدی اقدام نمایند. اما این مورد تنها بعضی از موارد ممکن خواهد بود. مجازات های نقدی به لحاظ ماهیت آن به دو دسته « جزای نقدی جایگزین حبس » و « جزای نقدی بالاصاله » تقسیم می شوند. اگر مجازات اصلی، حبس باشد و دادگاه بنا به شرایطی تصمیم بگیرد مجازات حبس را به جزای نقدی تبدیل نماید، اجرای این نوع جزای نقدی، تابع مقررات و ضوابط مجازات های جایگزین حبس موضوع فصل نهم از قانون مجازات اسلامی خواهد بود. اما جزای نقدی بالاصاله به معنای این است که مجازات اصلی مورد حکم، جزای نقدی باشد. شرایط تبدیل حبس به جزای نقدی از مهم ترین مباحث حقوق جزا می باشد.

۲- رویه قضایی و راهکارهای اجرای جایگزین حبس

با توجه به سیاست و برنامه های قوه قضائیه ایران در دوره تحول از جمله کاهش جمعیت کیفری زندان ها و استفاده از مجازات های جایگزین حبس، ضرورت دارد؛ قضات تا آنجایی که شرایط پرونده اجازه می دهد از مجازات های نوآوری شده جدید در قوانین استفاده کنند. براساس مطالعات و کارشناسی های انجام شده در خصوص اجرای مجازات حبس، حکایت از آن دارد که زندان ما را با هدف اصلاح متهم چندان نزدیک نکرده است؛ ولی این موضوع به معنا نیست که سیستم قضایی کشور غافل از امنیت جامعه بوده و بدین منظور باید پرونده ها را با دقت بررسی و هر جا تشخیص دهد که استفاده از مجازات حبس در برقراری امنیت جامعه تأثیر دارد، باید با جدیت اعمال شود.

حال ممکن است این شائبه ایجاد گردد، قوه قضائیه به دنبال حبس زدایی و خلوت سازی زندان هاست و خیلی به مقوله امنیت جامعه و آسیب های ناشی از بازداشت اشخاص بخصوص نسبت به خانواده آنان توجه نمی کنند اما در واقع دستگاه قضائی علاوه بر حفظ امنیت جامعه به دنبال اصلاح و بازپروری مجرمین نیز است. بنظر میرسد ایجاد نهادهای ارفاقی و استفاده از مجازات های جایگزین حبس یکی از مؤثرترین راه های اصلاح مجرمین است. در صورتیکه رعایت اصل تناسب بین جرم و مجازات در هنگام صدور حکم در نظر قانون گذار در قانون مجازات اسلامی، قوانین آئین دادرسی کیفری و دیگر قوانین مرتبط از توجه و اهمیت ویژه ای قرار گیرد. یکی از نکاتی که قانونگذار برای قضات در زمان صدور حکم در نظر گرفته، تعیین حداکثر و حداقل مجازات است که براساس همین قوانین، قاضی منخیر است در شرایط خاص از همان حداقل مجازات مانند؛ تبدیل مجازات حبس به جزای نقدی یا تعلیق حکم منوط بر اجرای اموری خاص توسط محکوم علیه، به محکوم تخفیف داده شود.

یکی از نمونه آرای در تبدیل مجازات حبس به جزای نقدی به شرح ذیل است:

- در خصوص شکایت آقای ر.م. فرزند ح. علیه آقای م.م. فرزند الف. دایر بر تهدید و توهین، دادگاه با عنایت به محتویات پرونده و شکایت شاکی، گزارش و تحقیقات مرجع انتظامی، گواهی گواهان و سایر قرائن و امارات موجود در پرونده بزهکاری متهم مذکور را محرز و مسلم تشخیص و مستنداً به مواد ۶۶۹ و ۶۰۸ از کتاب پنجم قانون مجازات اسلامی ۱۳۷۵ و رعایت ماده ۱۳۴ قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ متهم را از حیث توهین به پرداخت یک میلیون ریال جزای نقدی درجه هشت و از حیث تهدید با رعایت بند ۲ ماده ۳ قانون وصول برخی از درآمدهای دولت و مصرف آن در موارد معین و با رعایت بند ۳ ماده ۳۸ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ به پرداخت دو میلیون ریال جزای نقدی درجه ۶ بدل از حبس در حق صندوق دولت محکوم و اعلام می‌نماید. ضمناً صرفاً مجازات بزه تهدید قابل اجرا می‌باشد و صرفاً زمانی که به هر علت قانون مجازات اشد تقلیل یابد یا تبدیل یا غیر قابل اجرا شود مجازات توهین اعمال خواهد شد. رأی صادره حضوری محسوب و ظرف مدت بیست روز پس از ابلاغ، قابل تجدیدنظرخواهی در دادگاه‌های تجدیدنظر استان تهران می‌باشد.

در صورت تشخیص قاضی، محکوم می‌تواند بجای تحمل حبس ملزم به انجام خدمات عمومی رایگان برای جبران بخشی از خسارات وارده به جامعه در دستگاه‌های خدمات‌رسان یا مؤسسات عمومی شود. ضمن اینکه با بررسی‌های لازم توسط قاضی ناظر زندان صورت می‌گیرد و در صورت اطمینان به اصلاح زندانی و تنبیه وی می‌تواند از آزادی‌های مشروط با موافقت دادگاه استفاده کنند یعنی مشروط به اینکه فرد مجدد مرتکب به بزه یا تخلف جدید نشود.

از نمونه احکام صادره در خصوص اتهام استفاده از گذرنامه دیگری جهت خروج از کشور و معاونت در جرم مزبور از طریق در اختیار قرار دادن گذرنامه است که با محکومیت انجام خدمات عمومی رایگان از سوی مراجع قضایی صادر گردیده است که به شرح ذیل میتوان اشاره نمود:

- در خصوص اتهام متهمان، آقای، متولد ۱۳۷۸/۸/۸، اهل و ساکن نسیم شهر، آزاد با قرار قبولی التزام، شیعه، ایرانی، فاقد سابقه کیفری، مجرد، دایر بر استفاده از گذرنامه دیگری جهت خروج از کشور؛ ۲- آقای ... ۱۳۷۵/۷/۱۶، اهل و ساکن نسیم شهر، آزاد با قرار قبولی التزام/شیعه، ایرانی، فاقد سابقه کیفری، مجرد، دایر بر معاونت در جرم مزبور از طریق در اختیار قرار دادن گذرنامه؛ موضوع گزارش ضابطان انتظامی و کیفرخواست صادره از دادسرای عمومی و انقلاب شهرستان مهران به شماره ۹۸۱۰-۲۰۵ مورخ ۱۳۹۸-۴-۲۷ که با موافقت دیوانعالی کشور به این دادگاه احاله شده و کیفرخواست به تأیید دادسرای ناحیه ۱۸ تهران رسیده است. حسب دلایل و قرائن موجود در پرونده شامل: ۱- گزارش و نتیجه تحقیقات ضابطان، ۲- کیفرخواست صادره، ۳- اقرار صریح متهمان در دادسرا و نیز در جلسه دادرسی این دادگاه و سایر قرائن و امارات موجود، اصل بزهکاری ایشان از نظر این دادگاه محرز و مسلم است؛ لذا دادگاه به استناد ماده ۲۸ قانون گذرنامه مصوب ۱۳۵۱-۱۲-۱۰ و مواد ۱۹ و ۱۲۷ از قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ حکم به محکومیت متهم ردیف اول به تحمل شش ماه و متهم ردیف دوم به تحمل سه ماه حبس تعزیری صادر و اعلام می‌نماید. همچنین در راستای ماده ۲۱۵ از قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ و ماده ۱۴۸ از قانون آئین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲ دستور استرداد گذرنامه‌های ضبط شده و تحویل آن به متهمان صادر و

اعلام می‌گردد. اما در خصوص مجازات حبس صادره، با توجه به وجود جهات تخفیف مجازات (فقدان سابقه کیفری)، نوع جرم و انگیزه متهمان در ارتکاب آن که زیارت حضرت امام حسین (ع) بوده و احراز سایر شرایط قانونی مجازات های جایگزین حبس، و نیز اینکه متهمان اظهار داشته اند در هفته جاری قصد شرکت در راهپیمایی اربعین را دارند و رضایت خود را به انجام خدمات عمومی رایگان به زائرین حسینی در جلسه دادرسی اعلام نموده اند و هر دو نفر دارای پاسپورت معتبر میباشند و خروج از مرز مهران به جهت زیارت کربلا در سال جاری نیاز به اخذ ویزا نبوده و برای محصلان زیر ۲۰ سال نیازمند ضمانت خروج نیز نمی باشد، لذا این دادگاه شرایط تبدیل حبس مزبور را به مجازات جایگزین حبس محرز دانسته و به استناد مواد ۳۷، ۳۸، ۶۴ الی ۸۷ قانون مجازات اسلامی و تبصره ماده ۲۷ و مواد ۴۹۵، ۵۱۶ و ۵۵۷ قانون آئین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲ و آئین نامه اجرایی ماده ۷۹ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۳-۶-۵ هیات وزیران، مجازات حبس هر دو متهم را بطور جداگانه به انجام هر نفر ۴۰ ساعت خدمات عمومی رایگان در موكب دانشگاه تربیت مدرس در عمود ۱۳۹۷ کربلا به عنوان مجازات جایگزین حبس تبدیل مینماید. مجازات مزبور با رعایت کامل همه ضوابط و مقررات قانونی مربوطه مانند شرایط کار بصورت روزانه چهارساعت و یا روزانه ۸ ساعت در صورت تمایل محکوم علیهم انجام خواهد شد و احراز انجام خدمات عمومی نیز از طریق گواهی مسئول موكب مزبور صورت خواهد پذیرفت.

از مجازاتهایی نوینی که میتوان به آن اشاره کرد، شرکت در کلاسها و دوره های آموزشی، مطالعه کتاب، حبس در محدوده تحت نظارت الکترونیکی، ارائه خدمات پزشکی، آبیاری فضای سبز و بوستان های شهری، پاکسازی محیط زیست از جمله جمع آوری زباله ها، پسماندها و نخاله های ساختمانی اطراف شهر است. یکی دیگر از ارای صادره از سوی محاکم قضایی کیفری، درخصوص جمع آوری زباله و پسماند است که به شرح ذیل بیان گردیده است:

- در خصوص واخواهی محکوم علیه به نام فرزند نسبت به دادنامه شماره در پرونده کلاسه بایگانی ۷۶۰۶۵۶ که در آن محکوم علیه به اتهام تهدید علیه بهداشت عمومی از طریق نجمیت ضابعات موضوع ماده ۶۸۸ در مکانی که باعث رشد و تکثیر جوندگانی چون موش و حشرات همانند مگس و سوسک که این خود سبب و ناقل بیماری های مثل حصبه، وبا .. می باشد به تحمل یک سال حبس تعزیری محکوم گردیده است با توجه به لایحه اعتراض واخواهی ایشان و اظهارات وی و نظر به اینکه اعتراض موجهی که موجبات فسخ دادنامه را ایجاد نماید در این مرحله از دادرسی اقامه ننموده است و فلذا مستنداً به مواد ۴۰۶، ۴۰۷ قانون آیین دادرسی کیفری ضمن رد اعتراض، دادنامه معترض عنه در خصوص محکومیت وی عیناً تایید و استوار می‌گردد لکن در راستای اجرای مواد ۱۹، ۳۷، ۳۸، ۶۴، ۶۶، ۶۷، ۷۰، ۷۷، ۷۹، ۸۰، ۸۱، ۸۲، ۸۳ و بند پ ماده ۸۴ و تبصره های آن ماده از قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ و رای وحدت رویه شماره ۷۴۶ هیات عمومی دیوانعالی کشور و مفاد آیین نامه اجرایی ماده ۷۹ قانون اخیرالذکر باتوجه به فقدان سابقه کیفری موثر متهم، اقرار متهم در حین رسیدگی، اوضاع و احوال خاص متهم و جوان بودن وی و پیش بینی اصلاح وی، آثار مخرب زندان بر بزهکاران کاهش بار اقتصادی زندان بر جامعه و جلوگیری از تراکم جمعیت کیفری و انتفاع جامعه از نهادهای جایگزینی و رضایت خود محکوم علیه به

انجام خدمات عمومی با رعایت اصل تناسب یک سال حبس صدرالذکر را به انجام دادن پانصد و چهل ساعت خدمات عمومی رایگان از نوع نظافت اماکن عمومی جهت حفظ بهداشت شهر زیر نظر شهرداری شهرستان به عنوان نهاد پذیرنده با نظارت واحد اجرای احکام کیفری شهرستان تبدیل و جایگزین مینماید....

از دیگر مجازاتهای جایگزین حبس میتوان به؛ دیوار نویسی در خصوص حفاظت از محیط زیست با مضامین و شعارهای زیست محیطی، تهیه تیزر و تراکت هایی با موضوع اهمیت منابع طبیعی و پخش تیزر مربوطه در تلویزیون شهری، حمایت اجتماعی از معتادان بهبود یافته به عنوان سفیر و پشتیبان سلامت، نگهداری، تیمار و تهیه علوفه برای حیوانات و پرندگان وحشی، درختکاری و افزایش پوشش درختی نیز به شمار می آید.

شرکت در کلاس های معاونت پیشگیری از وقوع جرم، ترمیم و مرمت حصارکشی محوطه موتورخانه ها و ایستگاه های پمپاژ، مرئی سازی دریچه های شبکه آب و فاضلاب، حفاظت و نگهداری نسبت به تاسیسات آبیاری و شبکه های توزیع آب جهت جلوگیری از بهره برداری غیر مجاز در شبکه های آبیاری و حفر چاه غیرمجاز از دیگر مجازات های جایگزین حبس است.

ایجاد کمربند حفاظتی (فنس کشی، حفر کانال، نصب پنج مارک حد فاصل بین اراضی اشخاص با منابع ملی شده)، فعالیت تبلیغی در حفظ و حراست از محیط زیست در فضای مجازی و شبکه های اجتماعی، الزام به انجام مطالعات و شناسایی گونه های جانوری و گیاهی و غارها و تالاب های منطقه و ارائه آن به صورت کتابچه، کتاب یا بروشور و احکام متعدد دیگر که در قالب مجازات جایگزین حبس، تعلیق مراقبتی و تعویق صدور حکم صادر شده است.

از فواید آرای جایگزین حبس؛ این نوع آرا، کارآمد هستند و عیوب زندان را ندارند و ارتباط بین مجرم و اجتماع را از بین نمی برد؛ عادلانه و در نهایت متناسب تر هستند به نحوی که امکان اتخاذ تدابیری همسو با شخصیت و تخصص متهم و نوع جرایم ارتكابی را به قاضی می دهد. علاوه بر مردم برای محکومان نیز جاذب و اثربخش بوده و امکان اصلاح و بازپذیری مجرم به جامعه را مهیا می کند (سودیرن، ۲۰۱۰: ۵۶).

از شاخص های آرای جایگزین حبس میتوان به متناسب سازی با نوع جرم و کیفیت ارتكاب آن، قابلیت اجرایی داشتن، متناسب سازی رأی با ویژگی های شخصیتی و اجتماعی، تخصص و مهارت مجرم، اثربخش بودن رأی بر مجرم، ابتکاری و بدیع بودن در چهارچوب قانون، جاهت و مقبولیت رأی در جامعه اشاره نمود.

کارآیی و کارآمدی مجازات های اجتماع محور نیازمند بسترسازی مناسب و فرهنگ سازی قضایی (رویه سازی) و اجتماعی است. خط مشی تشویق قضایی و حمایت از قضاتی که از این نهادها استفاده می کنند، تدبیری برای نهادینه سازی نهادهای ارفاقی - اصلاحی به مثابه یک ارزش قضایی محسوب می شود تا سیاست اتخاذی در این زمینه با دقت، سرعت، وسعت و جامعیت بیشتری به مرحله اجرا درآید.

۲-۱- احکام جایگزین حبس چگونگی همکاری نهادهای پذیرنده

آیین نامه اجرایی ماده (۷۹) قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۳/۶/۵ با ۱۶ ماده به تصویب رسید. در این آیین نامه، کلیه دستگاه های اجرایی و مؤسسات عمومی شامل: الف - وزارتخانه های بهداشت، درمان و آموزش پزشکی، آموزش و پرورش، ورزش و جوانان،

تعاون، کار و رفاه اجتماعی، فرهنگ و ارشاد اسلامی، علوم، تحقیقات و فناوری، جهادکشاورزی، راه و شهرسازی، کشور، صنعت، معدن و تجارت، نیرو و نفت و سازمان‌ها و مؤسسات و ادارات کل تابع آن‌ها. ب - سازمان‌های حفاظت محیط زیست، میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی، آموزش فنی و حرفه‌ای، اوقاف و امور خیریه، زندان‌ها و اقدامات تأمینی و تربیتی کشور، پزشکی قانونی و بهزیستی کشور. پ - شهرداری‌ها، جمعیت هلال احمر جمهوری اسلامی ایران، کمیته امداد امام خمینی (ره)، بنیاد شهید و امور ایثارگران، بنیاد مسکن انقلاب اسلامی، سازمان تبلیغات اسلامی، سازمان تأمین اجتماعی، کمیته ملی المپیک ایران، بسیج سازندگی، جهاد دانشگاهی و مراکز نگهداری جانبازان، معلولان، سالمندان، کودکان و نوجوانان، درمان اعتیاد وابسته به دستگاه‌ها و مؤسسات دولتی و عمومی غیردولتی مذکور در بندهای فوق‌الذکر ملکفند تا همکاری بسیار خوبی در جهت احکام صادره از سوی محاکم استقبال و اجرا نمایند.

نهادهای پذیرنده میبایست ضمن نظارت بر عملکرد محکومان معرفی شده، گزارش ماهانه‌ای در خصوص شروع به کار و نحوه انجام خدمات (شامل میزان غیبت، بی‌نظمی و کوتاهی) و میزان رضایت از عملکرد محکوم در ارائه خدمات را به اجرای احکام تحت امر گزارش دهند.

نتایج این پژوهش نشان می‌دهند که تاکنون زمینه استفاده از برخی از مجازات‌های جایگزین فراهم نشده و استفاده از آن‌ها به صورت حداقل بوده است. همچنین، توجه به پرونده شخصیت چه در مرحله قانونگذاری و چه در مرحله قضایی و اجرایی بسیار کم‌رنگ است. تجزیه و تحلیل آراء صادره بیانگر این امر است که قضات از بین انواع جایگزین‌های حبس علاقه بیشتری به اعمال کیفر جزای نقدی دارند. به نظر شایسته است که دیدگاه‌های قضایی به سمت مجازات‌های جایگزین نوین از جمله دوره مراقبت، خدمات عام المنفعه، جزای نقدی روزانه، نظام نیمه آزادی و تعویق صدور حکم بیشتر جلب شود. این امر نیازمند علمی کردن قضاوت‌ها است، چنانکه باید تبیین و آموزش مجازات‌های جایگزین حبس نوین برای قضات ضروری شود.

پس از بررسی‌های بعمل آمده در انتها، پیشنهاد می‌شود جهت بهره‌گیری مناسب‌تر در قوانین پیش‌بینی شده جایگزین حبس:

(۱) جهت تشخیص در میزان اثربخشی مجازات جایگزین حبس، آماری تهیه از سوی قوه قضاییه، بالاخص سازمان زندانها ارائه گردد.

(۲) فراهم نمودن زیرساخت‌های مناسب در استفاده مراجع قضایی از مجازات‌های جایگزین حبس از جمله: پادگانهای آموزشی و مراکز درمانی بر طبق اصول علمی به روز جهانی. همراه با استفاده از نیروهای آموزش دیده و تحصیل کرده جهت نظارت بر رفتار محکومین.

(۳) ایجاد فرهنگ و توجه همگانی بین تمام مردم از باب اینکه مجازات‌های جایگزین حبس به معنای آسانگیری و عدم مجازات محکومین نیست.

(۴) بررسی دقیق و کارشناسی شده افزایش تحقیقات و بررسی‌ها در مورد ابداع شیوه‌ای مناسب برای جایگزینی حبس که مطابق فرهنگ، اندیشه و نیاز روز جامعه است.

(۵) افزایش و ایجاد تنوع در مجازات‌های جایگزین حبس بمنظور انتخاب مناسبترین مجازات برای مجرم از سوی قضات با توجه به شخصیت و اوضاع و احوال محکومین.

(۶) ادامه نظارت‌ها و مراقبت‌ها نسبت به محکوم پس از پایان دوران محکومیت

(۷) کمک به محکوم برای یافتن شغل مناسب به منظور حمایت از او و خانواده وی و بهره‌گیری از توان، دانش و مهارت او پس از خاتمه محکومیت

(۸) انتخاب بهترین مراکز برای انجام خدمات عام المنفعه که بیشترین سود را به جامعه می‌رساند و نیاز به نیروی انسانی در آن محسوس تر بوده است تا هم جامعه سود برد و هم اقداماتی که باید انجام شود اما کمتر کسی حاضر به انجام آنها است معلق باقی نماند.

(۹) در نظر گرفتن بودجه کافی برای فراهم ساختن امکان بهره‌گیری از مجازات‌های جایگزین

(۱۰) الزام نهادها و افراد مختلف به همکاری و مشارکت در جهت استفاده بهتر از این مجازات‌ها

(۱۱) تشکیل مراکز متشکل از متخصصین امر همچون روانشناسان، روانپزشکان، جرم‌شناسان و حقوقدانان برای بررسی شخصیت، اوضاع، احوال، توانایی و استعداد های فرد به جهت انتخاب بهترین نوع مجازات‌های جایگزین.

منابع

- ابوالحمد، عبدالحمید. (۱۳۵۱). حقوق اداری، سازمان های اداری ایران. ج ۱، انتشارات دانشگاه تهران، چ ۳.

- اردبیلی، محمدعلی. (۱۳۹۲). حقوق جزای عمومی. تهران: میزان.
- آقایی نیا، حسین. (۱۳۷۶). تعلیق مراقبتی در دنیا. تهران: میزان.
- پرچمی، داود و درخشان، فاطمه. (۱۳۹۹). مجازات‌های اجتماعی جایگزین حبس و کاهش جرم، تهران: مرکز مطبوعات و انتشارات قوه قضاییه.
- حاجی تبار فیروزجایی، حسن. (۱۳۸۷). جایگاه جایگزین‌های حبس در نظام عدالت کیفری ایران. مجله حقوقی دادگستری، ش ۶۴.
- خاکساری، داوود و غلامی، حسین. (۱۳۹۸). عوامل مؤثر بر صدور مجازات‌های جایگزین حبس. فصلنامه پژوهش حقوق کیفری، سال هفتم، شماره ۲۶.
- غلامی، میثم و ملکی، امین. (۱۳۹۴). مجازات‌های جایگزین حبس و نقش آن در پیشگیری از تکرار جرم. فصلنامه مطالعات پیشگیری از جرم، سال دهم، شماره ۳۷.
- نجفی ابرند آبادی، علی حسین. (۱۳۸۶). مجازات‌های جامعه مدار در لایحه قانون مجازات‌های اجتماعی جایگزین زندان: راه کاری برای کاهش جمعیت زندان. در مجموعه مقالات همایش راه کارهای کاهش جمعیت کیفری زندان، تهران: بنیاد حقوقی میزان.
- والهی، حمید و احسان پور، سیدرضا. (۱۳۹۵). جایگاه جایگزین‌های مجازات حبس با رویکرد فردی کردن آن‌ها در نظام عدالت کیفری ایران. فصلنامه مجلس و راهبرد، شماره ۸۵.
- Champion, Deany. (۱۹۸۸). Felony probation, New York, praeger publishers
- Sevdiren, oznur . (۲۰۱۱). Alternatives to Imprisonment in England and Wales. Germany and Turkey (A Comparative Study), London New York: Springer Heidelberg Dordrecht, p۶.